

EWA SOŁTYS

PAPIESKI WYDZIAŁ TEOLOGICZNY WE WROCŁAWIU

ESOLTYS@O2.PL

ORCID: 0000-0001-8490-1196

GESTY RĄK W BIBLIJ*

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TiCz.2021.005>

Streszczenie. Gesty rąk są kluczowym elementem ludzkich interakcji. Jako takie znajdują też odzwierciedlenie w dziełach kultury i sztuki. Szczególnym przypadkiem pozostają opisy gestów, jakie odnajdujemy w literaturze. Współczesnemu odbiorcy trudno zrozumieć te wzmianki, a także przełożyć poszczególne elementy komunikacji niewerbalnej w sposób zrozumiały dla odbiorcy z innej kultury. Artykuł koncentruje się wokół gestów rąk opisanych w Biblii, analizując szerzej niektóre z nich (wznoszenie rąk, wkładanie rąk, klaskanie, uderzanie w biodro, dotyk i podawanie dłoni). Pozwoliło to na przedstawienie podstawowych problemów związanych z występowaniem elementów komunikacji niewerbalnej w literaturze oraz prowadzonych badań w tym obszarze.

Słowa kluczowe: gesty; ręce; komunikacja niewerbalna; mowa ciała; Biblia.

Abstract. Hand Gestures in the Bible. Hand gestures are a crucial part of human interactions. As such, they are also reflected in works of art and culture, a special case being the descriptions of gestures in literature. It is difficult for a contemporary reader to under-

* Badania zrealizowane w ramach projektu 20/2018 *Haptyka i proksemika w kulturze grecko-rzymskiej i żydowskiej w IV w. przed Chrystusem – I w. po Chrystusie* zostały sfinansowane z dotacji na utrzymanie potencjału badawczego/dotacji celowej na prowadzenie badań naukowych lub prac rozwojowych dla młodych naukowców oraz uczestników studiów doktoranckich przyznanej przez MNiSW na rok 2018/2019.

stand them and to translate each part of nonverbal communication in a way that is intelligible to audiences from other cultures. The article focuses on the hand gestures described in the Bible, offering a broader analysis of some of them (such as the lifting of hands, laying on of hands, handclapping, striking of the thigh and touching and shaking of hands). This makes it possible to present the basic problems connected with the occurrence of elements of nonverbal communication in literature and the research being conducted in that area.

Keywords: gestures; hands; nonverbal communication; body language; Bible.

WSTĘP

Celem artykułu jest przybliżenie polskiemu czytelnikowi prac nad komunikacją niewerbalną w Biblii i świecie starożytnym. Skoncentrujemy się wyłącznie na gestach rąk, odnotowanych na kartach Pisma Świętego. Ze względu na obszerność materiału omówimy je zasadniczo w sposób syntetyczny, niektóre jedynie z gestów prezentując w sposób bardziej rozbudowany. Najpierw przybliżymy ogólne znaczenie rąk w kulturze i religii oraz przedstawimy definicję gestów. Następnie omówimy gesty rąk występujące w Biblii. Skoncentrujemy się na: wznoszeniu rąk, wkładaniu rąk, klaskaniu, uderzeniu w biodro, a także na gestach podania rąk i dotykania. W podsumowaniu wskażemy proponowane obszary dalszych badań nad gestami w Biblii i świecie starożytnym, a także zasadność podejmowania takich prac.

1. GESTY I ZNACZENIE RĄK

W badaniach nad komunikacją niewerbalną początkowo dominowało zainteresowanie różnorodnymi gestami¹. Wśród nich uprzywielejoną miejsce zajmują gesty wykonywane przy pomocy rąk². Przy-

¹ Jedną z pierwszych nowożytnych prac poświęconych wyłącznie gestom rąk jest dzieło J. Bulwera, *Chirologia, or the Natural Language of the Hand and Chironomia, or the Art of Manual Rhetoric*, wydana w Londynie w 1644. Autor opisuje i ilustruje różnego rodzaju gesty rąk. Por. C. Sittl, *Die Gebärden der Griechen und Römer*, Lipsk 1890.

² Dla starożytnych umiejętne wykorzystanie gestów było elementem dobrego wychowania i przedmiotem kształcenia. Świadectwem tego jest dwunastotomowy pod-

woływanie gestów w dziełach ludzkiej kultury czyniło przedstawiane wydarzenia i bohaterów bardziej żywymi, plastycznymi³. Pozwalało także na zakomunikowanie adresatom stanu umysłu, rodzaju postaw i przeżyć emocjonalnych opisywanych postaci⁴.

W badaniach nad komunikacją niewerbalną można odnaleźć różnorodne definicje gestów. Niektórzy autorzy skłonni są zaliczyć do nich wszelkie znaki o charakterze pozawerbalnym⁵. W naukach społecznych dominuje jednak nacisk na komunikacyjny kontekst gestów oraz ich zrozumiałość dla odbiorców danej kultury.

Przez gesty rozumiemy ruchy ciała (lub poszczególnych części ciała) wykorzystywane w komunikacji międzyludzkiej w celu oddania określonych idei, intencji, bądź uczuć. Wiele z takich gestów ogranicza się do ruchów rąk i dłoni, ale w gestykulacji mogą uczestniczyć także części twarzy lub głowy. Do ruchów ciała nieuznawanych za gesty należą zachowania samodotykowe, ruchy związane z poprawianiem garderoby oraz manieryzmy na tle nerwowym. [...] Działania postrzegane jako niezamierzony rezultat odczuwanych emocji nie są uznawane za element planowanego przesłania i jako takie nie mogą być zaliczane do gestykulacji. Krótko mówiąc, ruchy ciała niezwiązane z danym kontekstem komunikacyjnym nie należą do gestów⁶.

ręcznik retoryki Kwintyliana, czyli *Institutio Oratoria*. Niewłaściwe stosowanie gestów mogło doprowadzić do posądzenia o bycie aktorem lub zniewieściałym, co oznaczało utratę twarzy w przestrzeni społecznej. Por. J. Bremmer, *Walking, Standing and Sitting in Ancient Greek Culture*, w: *A Cultural History of Gesture. From Antiquity to the Present Day*, red. J. Bremmer i H. Roodenburg, Ithaca 1991, s. 15–35.

³ W dziełach literackich wzmianki o poszczególnych elementach komunikacji niewerbalnej muszą zostać intencjonalnie zamieszczone przez autora i są niezbędne dla właściwej recepcji tekstu. Por. B. Korte, *Body Language in Literature*, Toronto 1997, s. 85. Rodzi to problemy w pracy z tekstami starożytnymi, które były pierwotnie przeznaczone do słuchania, nie zaś czytania i podlegały interpretacji aktora. Por. A.L. Boegehold, *When a Gesture Was Expected. A Selection of Examples from Archaic and Classical Greek Literature*, Princeton 1999, s. 126–127.

⁴ *Gesty*, w: *Słownik symboliki biblijnej*, red. L. Ryken, J.C. Wilhoit, T. Longman III, red. wyd. polskiego W. Chrostowski, Warszawa 2003, s. 207–210.

⁵ J.A. Davies, *Lift Up your Heads: Nonverbal Communication and Related Body Imagery*, Eugene 2018, s. 1–2.

⁶ M.L. Knapp, J.A. Hall, *Komunikacja niewerbalna w interakcjach międzyludzkich*, Wrocław 1997, s. 315–317.

Ręce to kluczowa część ludzkiego ciała, niezbędna w codziennym życiu. Ten podstawowy w egzystencji człowieka element siłą rzeczy zyskał również istotne miejsce i znaczenie w kulturze (notabene zazwyczaj kształtowanej przez ludzi właśnie przy pomocy rąk). Możemy przywołać tutaj liczne i różnorodne gesty rąk w kulturach starożytnych i współczesnych czy też fakt bardzo częstego stosowania rzeczownika ʔ w Biblii Hebrajskiej (ponad 1600 wystąpień).

W kontekście religijnym ręce najczęściej wykorzystywane są do gestów modlitewnych⁷. Można wskazać tutaj różnego rodzaju składanie dłoni – ze splecionymi lub wyprostowanymi palcami, które zostają skierowane w górę lub w dół. Elementem modlitwy bywa dotykanie rękami miejsc, przedmiotów i osób (lub ich atrybutów) uznawanych za święte. W niektórych kulturach w kontekście modlitwy pojawia się klaskanie dłońmi. Do religijnych gestów dłoni można zaliczyć również te związane z błogosławieństwem, przysięgą i konsekracją, jak chociażby włożenie rąk.

Znaczenie rąk w Biblii można opisać za pomocą kilku charakterystyk⁸. Pierwsza z nich to siła i moc. Typowe wyrażenia to: „wyciągniętą ręką” (Jr 21,5), „ręka, która ciąży” (Ps 32,4), „ręka przemożna” (Wj 3,19–20; Pwt 9,26). Tutaj można umieścić także obraz wyrzycia Izraela na dłoniach Boga (Iz 49,16) czy Jego przemawianie ręką proroków (por. 1 Sm 28,15; Jr 37,2).

Kolejna z charakterystyk to władza, panowanie lub udzielanie. Ręka może spoczywać na czyimś karku (por. Rdz 49,8), ale też Bóg zapewnia swoich uczniów, że nikt ich nie wyrwie z Jego ręki (J 10,29). Lud może być wydany w czyjeś ręce – ręce tego, który będzie sprawował władzę (Lb 33,1). Specyficznym elementem tutaj jest też oddanie stworzenia w ręce człowieka (Rdz 9,2).

Trzeci opis, jaki możemy zastosować do biblijnego obrazu ręki, to prawica. Określa ona uprzywilejowaną pozycję – na przykład zasiadanie po prawicy władcy czy Boga (1 Krl 2,19; Ps 110,1), miejsce godne⁹. Gest wyciągnięcia prawicy wyrażał przychyłność. Prawica obrazuje również siłę i władzę – Bóg wybawia swój lud prawicą (Ps 138,7).

⁷ F.M. Denny, *Hands*, w: *The Encyclopedia of Religion*, red. E. Mircea, t. II, Nowy Jork 1995, s. 188.

⁸ *Ręka*, w: *Słownik symboliki biblijnej*, s. 868–869.

⁹ *Ręka, dłoń*, w: *Leksykon biblijny*, red. F. Rienecker, G. Maier, red. wyd. polskiego W. Chrostowski, Warszawa 2001, s. 691.

Ręce występują też w kontekście poświęcenia i przekazania. Można tu wskazać błogosławieństwo (Rdz 48,13–17), powołanie do jakiejś funkcji (Lb 27,18), wkładanie rąk na zwierzęta ofiarne (np. Kpł 1,4). W Biblii poprzez ręce określano również brzegi lub boki różnych przedmiotów czy budowli:

וְאַרְבָּעִים אֲדָנִי-כֶסֶף תַּעֲשֶׂה תַּחַת עַשְׂרִים הַקָּרָשׁ שְׁנֵי אֲדָנִים תַּחַת-הַקָּרָשׁ הָאֶחָד לְשֵׁתֵי דָתָיו
וְשְׁנֵי אֲדָנִים תַּחַת-הַקָּרָשׁ הָאֶחָד לְשֵׁתֵי דָתָיו:
Wj 26,19

KJV: And thou shalt make forty sockets of silver under the twenty boards; two sockets under one board for his two tenons, and two sockets under another board for his two tenons.

NLB: Die sollen unten vierzig silberne Füße haben, je zwei Füße unter jedem Brett für seine zwei Zapfen.

BT: I czterdzieści podstaw srebrnych sporządzisz, pod każdą deskę dwie podstawy na oba jej czopy.

עַמְלֵק יוֹשֵׁב בְּאֶרֶץ הַנֶּגֶב וְהַחִתִּי וְהַיְבוּסִי וְהָאֹמִרִי יוֹשֵׁב בְּהָר וְהַכְּנַעֲנִי יֹשֵׁב עַל-הַיָּם וְעַל גַּד הַיַּרְדֵּן:
Lb 13,29

KJV: The Amalekites dwell in the land of the south: and the Hittites, and the Jebusites, and the Amorites, dwell in the mountains: and the Canaanites dwell by the sea, and by the coast of Jordan.

NLB: Es wohnen die Amalekiter im Land des Südens, die Hetiter, Jebusiter und Amoriter wohnen auf dem Gebirge, die Kanaaniter aber wohnen am Meer und am Ufer des Jordan.«

BT: Amalekici zajmują okolice Negebu; w górach mieszkają Chetyci, Jebusyci i Amoryci, Kananejczycy wreszcie mieszkają nad morzem i nad brzegami Jordanu».

Podobnie jak ramię, ręka może być obrazem osoby dążącej do celu¹⁰. Zdarza się, że w Biblii mamy do czynienia z metonimią, kiedy to ręka opisuje całą osobę¹¹.

¹⁰ Ramię, w: *Słownik symboliki biblijnej*, s. 856–857.

¹¹ R.C. Dentan, *Hand*, w: *The Interpreter's Dictionary of the Bible: An Illustrated Encyclopedia*, red. G.A. Buttrick, t. II, Nowy Jork–Nashville 1962, s. 520–521.

חֲזַקוּ יָדַיִם רַגְלוֹת וּבְרָכַיִם כַּשְּׁלֹת אֲמָצוֹ:
Iz 35,3

KJV: Strengthen ye the weak hands, and confirm the feeble knees.
NLB: Stärkt die müden Hände, und festigt die wankenden Knie!
BT: Pokrzepcie ręce osłabłe, wzmocnijcie kolana omdlałe!

כִּי תָבֹאוּ לְרֵאוֹת פָּנַי מִיִּבְקֶשׁ זֶאת מִיָּדְכֶם רִמָּס הַצָּרִי:
Iz 1,12

KJV: When ye come to appear before me, who hath required this at your hand, to tread my courts?

NLB: Wenn ihr hereinkommt, um vor mir zu erscheinen, wer fordert so etwas von euren Händen, wenn ihr in meinen Vorhof tretet?

BT: Gdy przychodzicie, by stanąć przede Mną, kto tego żądał od was, żebyście wydeptywali me dziedzińce?

2. WZNOSZENIE RĄK

Jednymi z podstawowych gestów rąk w kulturze żydowskiej pozostają gesty o charakterze modlitewnym. Wśród nich na pierwszym miejscu można wskazać wznoszenie rąk¹². M.I. Gruber przytacza różne wyrażenia opisujące w Biblii Hebrajskiej gest tego rodzaju. Należą do nich: 1) wyciąganie dłoni (פָּרֵשׁ כַּפַּיִם), 2) podnoszenie rąk (וָשָׂא יָדַיִם), 3) podnoszenie dłoni (וָשָׂא כַּפַּיִם), 4) wyciągnięcie rąk (פָּרֵשׁ יָדַיִם), 5) wyciągnięcie dłoni (שָׁטַח כַּפַּיִם)¹³. Zauważmy przy tym, że M.I. Gruber prowadząc badania w podejściu lingwistycznym próbował bardzo dokładnie oddać różne odcienie znaczeniowe przytoczonych zwrotów – używa kolejno określeń: 1) *spread the palms, supplicate*, 2) *lift the hands, praise*, 3) *lift the palms*, 4) *spread the hands*, 5) *stretch forth the palms, beg help*. Subtelności tego

¹² Por. Gest podniesionej prawej dłoni w sztuce starożytnego Rzymu. R. Brilliant, *Gesture and Rank in Roman Art. The Use of Gestures to denote Status in Roman Sculpture and Coinage*, Kopenhaga 1963, s. 23–25.

¹³ M.I. Gruber, *Aspects of Nonverbal Communication in the Ancient Near East*, t. 1, Rzym 1980, s. 13–14.

rodzaju nie znajdują odzwierciedlenia w polskich przekładach Biblii Hebrajskiej¹⁴, stąd nie wprowadzamy takich rozróżnień. Szczegółowa analiza pojęć stosowanych w rodzimych tłumaczeniach wykracza poza zakres niniejszego opracowania. Poprzestaśmy jedynie na uwadze, że nie wprowadzają one tak precyzyjnych określeń, co prezentujemy poniżej. Osobną kwestię stanowią trudności związane z przekładem terminu כַּף na język polski¹⁵.

וַיֹּאמֶר אֵלָיו מֹשֶׁה בְּצֵאתְךָ אֶת־הָעִיר אֶפְרָשׁ אֶת־כַּפֵּי אֵל־יְהוָה הַקְּלוֹת יְחַדְלִינוּ וְהַכְּרַדְ לָא
 יְהִי־תִעוֹד לְמַעַן תִּדְעַ בְּנֵי לִיתְהֵה הָאָרֶץ:
 Wj 9,29

BT: Odpowiedział mu Mojżesz: «Gdy wyjdę z miasta, wyciągnę dłonie do Pana. Grzmoty ustaną, a gradu nie będzie więcej, byś poznał, że ziemia należy do Pana».

PWB: A Mojżesz rzekł do niego: Gdy tylko wyjdę z miasta, wyciągnę swe dłonie do Pana. Wtedy ustaną grzmoty i gradu już nie będzie, abyś poznał, że ziemia należy do Pana.

שְׂאוּ־יְדַיְכֶם קֹדֶשׁ וּבָרְכוּ אֶת־יְהוָה:
 Ps 134,2

BT: Wzniescie ręce wasze ku Miejscu Świętemu i błogosławcie Pana!

PWB: Podnoście ręce ku świątyni i błogosławcie Pana!

עֵינֵי דָאֲבָה מָנִי עֲנֵי קְרֵאתֶיךָ יְהוָה בְּכָל־יּוֹם שִׁטְתִּיתִי אֵלֶיךָ כַּפָּי:
 Ps 88,10

BT: Moje oko słabnie od nieszczęścia, codziennie wołam do Ciebie, Panie, do Ciebie ręce wyciągam.

PWB: Oko moje gaśnie od strapienia; Wzywam cię, Panie, codziennie, Wyciągam ręce do ciebie.

¹⁴ Na podobne kwestie zwraca uwagę J.A. Davies, dz. cyt., s. 100.

¹⁵ O problemach z przekładem כַּף zob. M. Majewski, *Jak przekłady zmieniają sens Biblii... O teorii i praktyce tłumaczenia Biblii*, Kraków 2019, s. 140.

Analizy przeprowadzone przez M.I. Grubera wskazują na różne znaczenia, jakie można przypisać gestowi wznoszenia rąk. Zależnie od kontekstu, byłyby to: modlitwa, uwielbienie, prośba, błaganie, a nawet płacz¹⁶. Gest wyciągniętych na modlitwie dłoni wiele razy pojawia się na kartach Biblii. Wskażmy chociażby: Wj 9,29; Ps 134,2; Ps 88,10; Iz 65,2; Ps 44,21 czy Lm 3,41. W *Księdze Joela* znajdujemy ciekawą uwagę na temat szczerości gestów modlitewnych (Jl 2,13).

Zaskakujące jest jednak to, że mimo szerokiego rozpowszechnienia gestu wyciągniętych dłoni na kartach Biblii już w źródłach rabinicznych nie odnajdujemy go w ogóle. Niektórzy badacze przypuszczają, że jest to jeden z elementów rozejścia się dróg judaizmu i chrześcijaństwa. Przedstawiciele tego ostatniego mieli bowiem przejąć ten gest modlitewny, a także nadać mu chrystologiczną interpretację¹⁷. Fakt ten poświadcza *List Barnaby* oraz pismo Justyna Męczennika¹⁸. Obaj autorzy odnoszą się do modlitwy wstawienniczej Mojżesza podczas walki z Amalekitami w Wj 17,8–16. Podniesione ręce Mojżesza w interpretacji wspomnianych autorów są zapowiedzią wyciągniętych przez Jezusa rąk na krzyżu. Co ciekawe, w źródłach rabinicznych można odnaleźć komentarze umniejszające znaczenie gestu wyciągniętych przez Mojżesza rąk (choć z lektury tekstu wynikałoby, że jest on kluczowy)¹⁹.

3. WKŁADANIE RĄK

W Starym Testamencie wkładanie rąk jest opisywane przede wszystkim za pomocą czasownika קָבַע , w LXX występuje zwykle $\epsilon\pi\iota\tau\acute{\iota}\theta\eta\mu\iota$. Czasownik קָבַע nie jest stosowany do określenia wszelkiego rodzaju czynności związanych z kładzeniem jednych przedmiotów na innych (choć

¹⁶ M.I. Gruber, dz. cyt., t. 1, s. 25–50.

¹⁷ U. Ehrlich, *The Nonverbal Language of Prayer: A New Approach of Jewish Liturgy*, Texts and Studies in Ancient Judaism 105, Tybinga 2004, s.117; C. Hezser, *Rabbinic Body Language: Non-Verbal Communication in Palestinian Rabbinic Literature of Late Antiquity*, Supplements to the Journal for the Study of Judaism t. 179, Leiden 2017, s. 170.

¹⁸ Barnaba, *Barnabae Epistula*, 12, 2. Justyn, *Dialog z Żydem Tryfonem*, 90.

¹⁹ U. Ehrlich, dz. cyt., s. 118–119.

tak bywa w przypadku ἐπιτίθημι). Oddaje on wkładanie rąk na głowę w różnych kontekstach.

וַיִּשְׁלַח יִשְׂרָאֵל אֶת־יָמִינוֹ וַיָּשֶׁת עַל־רֹאשׁ אֶפְרַיִם וְהוּא
הִצְעִיר וְאֶת־שְׂמָאלוֹ עַל־רֹאשׁ מְנַשֶּׁה שְׂכַל אֶת־יָדָיו כִּי מְנַשֶּׁה הַבְּכוֹר:
Rdz 48,14

BT: Ale Izrael, wyciągnąwszy swoją prawą rękę, położył ją na głowie Efraima, mimo że ten był młodszymi, lewą zaś rękę – na głowie Manasses – umyślnie tak położył swe ręce, choć Manasses był pierworodnym synem.

הוֹצֵא אֶת־הַמִּקְלָל אֶל־מַחֲוֵץ לַמַּחֲנֶה וְסָמְכוּ כָּל־הַשְּׂמֵעִים אֶת־יְדֵיהֶם עַל־רֹאשׁוֹ וְרָגְמוּ אֹתוֹ כָּל־
הָעֵדָה:
Kpł 24,14

BT: «Kaź wyprowadzić bluźniercę poza obóz. Wszyscy, którzy go słyszeli, położą ręce na jego głowie. Cała społeczność ukamieniuje go».

וְסָמְכַתְּ אֶת־יָדְךָ עָלָיו
Lb 27,18

BT: Pan odpowiedział Mojżeszowi: «Weź Jozuego, syna Nuna, męża, w którym prawdziwie mieszka Duch, i włóż na niego swoje ręce».

וְסָמְךָ אֹהֶרֶן וַיִּבְגְּנוּ אֶת־יְדֵיהֶם עַל־רֹאשׁ הַכֹּהֵן:
Wj 29,10

BT: Potem przyprowadzisz młodego cielca przed Namiot Spotkania i Aaron oraz jego synowie położą ręce na głowie cielca.

Włożenie rąk w Piśmie Świętym może oznaczać udzielenie mocy²⁰. Pojawia się w Biblii w kontekście ofiarniczym, jako część błogosławieństwa i jako wyraz nadania jakiejś funkcji²¹. Ponadto włożenie rąk mogło wyrażać ofiarowanie Bogu, transfer (przekazanie pewnej właściwości – np. mocy czy grzechu), identyfikację (kogo reprezentuje składana ofiara), atrybucję (do kogo należy składana ofiara), wskazanie (zwłaszcza w kon-

²⁰ *Wkładanie rąk*, w: *Słownik symboliki biblijnej*, s. 1097.

²¹ M.H. Shepherd Jr., *Hands, laying on of*, w: *The Interpreter's Dictionary of the Bible...*, t. II, s. 521–522.

tekście winy – por. Kpł 24,14)²². Niektórzy badacze odróżniają przy tym włożenie jednej ręki oraz dwóch rąk na raz. Pierwszy z gestów miałby być charakterystyczny dla kontekstu ofiarniczego, czyli wkładania ręki na zwierzę przeznaczone do złożenia w ofierze. Z kolei wkładanie dwóch rąk dotyczy osób i związane jest z nadawaniem funkcji²³. W nowszych badaniach pojawia się jednak sugestia, że gest ten miał tylko jedną formę, angażującą obie ręce. Wątpliwości co do tego miałyby być skutkiem różnych (w tym wadliwych) form gramatycznych rzeczownika ʔ i specyficznego funkcjonowania części ciała w języku hebrajskim²⁴.

Gest ten występuje nie tylko w Starym Testamencie, ale też można go odnaleźć w opisach działania Jezusa (błogosławieństwo dzieci) i pierwszych chrześcijan (na przykład w kontekście uzdrawiania w Dz 28,8 czy udzielenia Ducha Świętego w Dz 8,17). W świetle Hbr 6,1–2 praktykę tę należałoby uznać za powszechnie znaną w pierwotnym Kościele. Włożenie rąk w Nowym Testamencie towarzyszy także uzdrowieniom dokonywanym przez Jezusa i Jego uczniów (Mk5,23; Dz 9,12.17). W Starym Testamencie i tradycji rabinackiej wkładanie rąk generalnie nie jest powiązane z uzdrowieniem²⁵. Wpraw-

²² D.M. Calabro, *A Reexamination of the Ancient Israelite Gesture of Hand Placement*, w *Sacrifice, Cult, and Atonement in Early Judaism and Christianity*, red. H.L. Wiley, C.A. Eberhart, Atlanta 2017, s. 116–117; D.P. Wright, *The Gesture of Hand Placement in the Hebrew Bible and in Hittite Literature*, „Journal of the American Oriental Society”, 106 (1986), nr 3, s. 437–439.

²³ D.P. Wright, dz. cyt., s. 433–446. Podobne sugestie formułuje J.A. Davies, dz. cyt., s. 73.

²⁴ D.M. Calabro, dz. cyt., s. 111–114. Autor ten zauważa na s. 113: *It is a lesser-known, but nevertheless firmly established, aspect of Hebrew grammar that the words for body parts and other ‘inalienably possessed’ things, when bound to the plural genitive, tend to remain grammatically singular or dual, depending on whether the possessor is using one or two of them.*

²⁵ D.P. Wright, *Hands, laying on of*, w: *The Anchor Bible Dictionary*, red. D.N. Freedman, t. III, Nowy Jork 1992, s. 47–49. C. Hezser wskazuje na nieliczne wzmianki tego typu, zaznaczając jednak, że motyw włożenia rąk jest w nich marginalizowany, a sami rabbi dystansowali się, jeśli nie unikali kontaktu z uzdrowicielami pogańskimi czy chrześcijańskimi. C. Hezser, dz. cyt., s. 175–177. Zob. C. Ferch-Johnson, *Human Hands and Feet and Their Functions as Media of Nonverbal Communication in the Narratives of Acts 3:1–11 and 9:1–19a* (rozprawa doktorska 2016), https://research.avondale.edu.au/theses_phd/8 (dostęp: 3.01.2019).

dzie Syryjczyk Naaman oczekiwał takiego gestu ze strony proroka, jednak nie miało to miejsca (2 Krl 5,11).

4. KLASKANIE

Gest klaskania występuje w Biblii w kontekstach negatywnych, jak i pozytywnych. Niektóre z wystąpień terminów hebrajskich opisujących klaskanie są wątpliwe – nie mamy pewności, jakiego rodzaju gest został opisany i czy rzeczywiście było to klaskanie. Zwłaszcza, że hebrajskie czasowniki opisujące klaskanie (אָפּוּק, קָפַק, הִכָּה, עָקַת) są wieloznaczne. W ich polach semantycznych odnajdujemy także uderzanie, szczęknięcie czy rzuwanie²⁶. Podobnie jest w terminach greckich (ἐπικροτέω, κροτέω, συγκροτέω), jakie występują w Septuagincie – może chodzić o turkotanie, potrząsanie, kucie czy szczęknięcie zębami²⁷.

Gesty są uwarunkowane kulturowo, w związku z tym czasem trudno zrozumieć ich opisy i dokonać tłumaczenia. Ponadto przekład dosłowny pewnych elementów komunikacji niewerbalnej, ale pozbawiony komentarza może skutkować brakiem właściwego zrozumienia tekstu przez jego odbiorców. Przykładem może być klaskanie związane z gniewem w Lb 24,10²⁸. Dla rodzimego odbiorcy może być ono niezrozumiałe – w języku polskim klaskanie dłońmi ma pozytywne konotacje. Czasownik קָפַק można przetłumaczyć nie tylko jako klaśnięcie, ale również jako uderzenie²⁹ (z czego korzysta *Biblia Warszawska* i niektóre przekłady zagraniczne³⁰).

Na podstawie Lb 24,10 można wywnioskować, że w kulturze żydowskiej gest klaśnięcia w dłonie wyrażał gniew lub szyderstwo³¹. Jednak

²⁶ Por. *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, red. L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, red. wyd. polskiego P. Dec, Warszawa 2008.

²⁷ Por. *Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowiczówna, t. I–IV, Warszawa 1958.

²⁸ Przykład za: M. Piela, *Znaki komunikacji niewerbalnej a przekład biblijny*, w: *Recepcja. Transfer. Przekład*, t. 3, red. J. Koźbiał, Warszawa 2005, s. 71-88.

²⁹ Por. *Wielki Słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, red. L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, red. wyd. polskiego P. Dec, Warszawa 2008.

³⁰ Przykładowo: NIV: *He struck his hands together*, KJV: *and he smote his hands together*, EIN: *Er schlug die Hände zusammen*, NLB: *und er schlug die Hände zusammen*.

³¹ Przykład za: M. Piela, dz. cyt., s. 73.

w tekście biblijnym klaskanie dłońmi występuje również w kontekście uwielbienia Boga, gdzie ma znaczenie pozytywne (przykładowo³²: Ps 47,2; Ps 98,8; Iz 55,12; Ez 25,6). Wydaje się zatem niesłuszne założenie, że gest klaskania w starożytnym judaizmie wyrażał jedynie złość i szyderstwo³³. Przytoczone wyżej przykłady wskazują też na zupełnie inne jego rozumienie. Ciekawy wydaje się fragment Ez 25,6 – choć przemowa Boga jest pełna gniewu, klaskanie jest wyrazem radości Jego wroga.

Poprzestając na tym, można wyciągnąć wniosek, że klaskanie w Biblii ma konotacje pozytywne a w Lb 24,10 należałoby mówić raczej o jakiegoś rodzaju uderzeniu niż klaskaniu, jak to czyni wiele przekładów zagranicznych. Sprawę komplikuje jednak fragment Lm 2,15: „W dłonie klaszczą nad tobą wszyscy, co drogą przechodzą, gwizdzą i kiwają głowami nad Córą Jeruzalem: «Więc to ma być Miasto, cud piękna, radość całego świata?»” Występuje tu zatem klaskanie rękami w kontekście szyderstwa i wzgardy (por. Na 3,19 i Hi 27,23). Wydaje się, że czasami klaskanie nie oznaczało ani radości, ani wrogości, ale miało zwrócić uwagę otoczenia, także pełnić funkcję ostrzeżenia. Na to wskazują zwłaszcza fragmenty z *Księgi Ezechiela* (Ez 6,11; Ez 21,19; Ez 22,13)³⁴.

Kolejne miejsce niepewne to Hi 34,37. W tekście rzeczywiście występuje czasownik קָדַד, jednak nie ma mowy o rękach czy dłoniach. Niejasność ta znajduje odzwierciedlenie w różnych przekładach biblijnych³⁵:

³² We wszystkich przytoczonych przekładach zagranicznych jest utrzymane rozróżnienie uderzać – klaskać.

³³ Biorąc pod uwagę sztukę starożytnego Bliskiego Wschodu, należałoby uznać klaskanie za gest oddania, uniżenia względem bóstwa. J.K. Choksy, *In Reverence for Deities and Submission to Kings: A Few Gestures in Ancient Near Eastern Societies*, „Iranica Antiqua” XXXVII (2002), s. 9–10. Na ten sam motyw powołują się niektóre źródła rabinackie. U. Ehrlich, dz. cyt., s. 110–112.

³⁴ Podobne wnioski formułuje N.S. Fox, *Clapping Hands as a Gesture of Anguish and Anger in Mesopotamia and in Israel*, „Journal of the Ancient Near Eastern Society” 23 (1995), s. 49–60.

³⁵ Podobne obserwacje można poczynić, analizując niektóre przekłady zagraniczne: CEI «perché al suo peccato aggiunge la ribellione, getta scherno su di noi e moltiplica le sue parole contro Dio»; NLB: Denn zusätzlich zu seiner Sünde lästert er, treibt seinen Spott mit uns und vermehrt noch seine Reden gegen Gott; EIN: Denn Frevel fügt er noch zu seiner Sünde, in unserer Mitte höhnt er laut, mehrt seine Worte gegen Gott; NAS: ‘For

כִּי יִסִּיף עַל־חַטָּאתָו פֶּשַׁע בֵּינֵינוּ יִסְפֹּק וַיִּרְבַּ אֲמָרָיו לְאַל:

BT: Bunt przecież dodaje do grzechu i w ręce między nami klaszczę, a przeciw Bogu mnoży słowa».

PWB: Dodaje bowiem odstępstwo do swojego grzechu, urąga głośno pośród nas i coraz więcej mówi przeciwko Bogu.

SNP: Gdyż do swojego grzechu dodaje nieprawość, okazuje wśród nas lekceważenie i mnoży swoje słowa przed Bogiem.

Jak zatem wytłumaczyć te niejasności? Można uznać, że klaskanie rękami występowało w kontekście pozytywnym i negatywnym, jak w przytoczonych wyżej przykładach. W pewnych fragmentach nie mamy pewności co do tego, jak wyglądał i przebiegał gest³⁶. Ponadto zamienne stosowanie różnorodnych czasowników utrudnia dokonanie dokładniejszych ustaleń. Badaczy może też mylić swoista heurystyka zakotwiczenia. Wzmianka o klaskaniu (choć sam czasownik wskazuje też na uderzenie) i o rękach przywodzi na myśl klaskanie w rozumieniu bicia braw. Jeśli natomiast pomyślimy, że mogło chodzić o dźwięk klaśnięcia – wydany przy pomocy rąk poprzez jakieś uderzenie, to możliwości pojawia się wiele więcej. Przykładowo – uderzenie dłońmi o przedmiot lub inną część ciała³⁷.

5. UDERZANIE W BIODRO

Gest uderzenia w biodro był na starożytnym Bliskim Wschodzie wyrazem żalu – odnajdujemy go także w tekstach akadycznych³⁸. J.A. Da-

he adds rebellion to his sin; He claps his hands among us, And multiplies his words against God;; KJV: *For he addeth rebellion unto his sin, he clappeth his hands among us, and multiplieth his words against God;*; NIV: *To his sin he adds rebellion; scornfully he claps his hands among us and multiplies his words against God.*

³⁶ Dobrze obrazuje to także Syr 12,18 – choć z kontekstu jasno wynika, że chodzi o działanie fałszywego przyjaciela, trudno jednak wyobrazić sobie, jak dokładnie miałyby przebiegać tego rodzaju działania: *Głowę potrząsać będzie, klaskać rękami, wiele szeptać i zmieniać wyraz twarzy*. Podobne problemy napotykają badacze zajmujący się gestem Sardanapala, Por. I.N. Papadopoulu, *Sardanapallus' Gesture w: Body Language in the Greek and Roman Worlds*, red. D.L. Cairns, Swansea 2005, s. 107–122.

³⁷ W starożytnej Grecji złowrogim gestem było uderzanie się dłońmi o uda. Wspomina go Homer. Por. *Iliada*, 16, 125.

³⁸ M.I. Gruber, dz. cyt., t.1, s. 380-384.

vies sugeruje, że w kulturach arabskich gest uderzenia w biodro może być związany z przypominaniem sobie czegoś, zwłaszcza zdarzeń budzących żal³⁹. W Biblii spotykamy go jedynie dwukrotnie w Jr 31, 19 i Ez 21, 17⁴⁰. Wydaje się, że gest ten pozostaje nieznany tłumaczom Septuaginty.

כִּי־אֶתְרִי שׁוּבִי נִחַמְתִּי וְאֶתְרִי הַנֶּדְדָּעִי סָפַקְתִּי עַל־יָרֵךְ בְּשֵׁתִי וְגַם־נִכְלַמְתִּי כִּי נִשְׁאַתִּי חֶרֶפַת נְעוּרָיִ: Jr 31,19

LXX (Jr 38,19): ὅτι ὕστερον αἰχμαλωσίας μου μετενόησα καὶ ὕστερον τοῦ γινῶναι με ἐστέναξα ἐφ’ ἡμέρας αἰσχύνης καὶ ὑπέδειξά σοι ὅτι ἔλαβον ὄνειδισμὸν ἐκ νεότητός μου

BT: Gdy bowiem odwróciłem się, pozałowałem tego, a gdy zrozumiałem, uderzyłem się w biodro. Wstydzę się i jestem zmieszany, bo noszę hańbę mojej młodości”.

וַעֲקֹ וְהִלַּלְ בְּיָאֲדָם כִּי־הָיָא הִתְהַבְּעָמִי הָיָא בְּכָל־נְשִׂאֵי יִשְׂרָאֵל מִגְּוָרֵי אֶל־חֶרֶב הָיוּ אֶת־עַמִּי לְכוּ פָּק אֶל־יָרֵךְ: Ez 21,17

LXX: ἀνάκραγε καὶ ὀλόλυξον υἱὲ ἀνθρώπου ὅτι αὐτὴ ἐγένετο ἐν τῷ λαῷ μου αὐτὴ ἐν πᾶσιν τοῖς ἀφηγουμένοις τοῦ Ἰσραὴλ παροικήσουσιν ἐπὶ ῥομφαία ἐγένετο ἐν τῷ λαῷ μου διὰ τοῦτο κρότησον ἐπὶ τὴν χεῖρά σου

BT: Krzycz i lamentuj, synu człowieczy, gdyż zawisł on nad moim ludem, nad wszystkimi księżętami izraelskimi, wydanymi pod miecz wespół z moim ludem, a więc uderz się w biodro;

Tłumacz Septuaginty dwukrotnie prezentuje wymijające podejście przy tłumaczeniu gestu uderzenia się w biodro. Mogło to wynikać z nieznamośności gestu, który pozostawał typowy dla kultury starożytnego Bliskiego Wschodu, natomiast dla członków greckojęzycznej i zhellenizowanej diaspory mógł już być niezrozumiały. Autor przekładu mógł też kierować się spodziewaną recepcją tekstu, to jest przypuszczalną

³⁹ J.A. Davies, dz. cyt., s. 129.

⁴⁰ Niektórzy sugerują, że występujący w Nowym Testamencie gest bicia się w piersi (Łk 18,13; Łk 23,48) jest pewną reminiscencją gestu uderzenia się w biodro. Por. *Gesty*, w: *Słownik symboliki biblijnej*, s. 208.

niejasnością gestu dla odbiorców przekładu⁴¹. Tłumaczenie LXX Jr 38,19 może też być konsekwencją przyjętego czasownika – zapewne bardziej naturalne i językowo oczywiste jest połączenie klaskania z dłońmi, nie zaś z biodrem czy inną częścią ciała.

Septuaginta nie zawsze oddaje קָרַע jako κροτέω⁴², choć czyni tak w przypadku terminu קָרַע. Jednak w Lb 24,10 LXX również wskazuje na klaskanie, posługując się czasownikiem συγκροτέω. Jak widać w przytoczonym wyżej przykładzie – tłumacz odszedł od hebrajskiego oryginału, w którym występuje biodro, a nie ręka. Z kolei w Iz 55,12 autor przekładu dostosował klaszczącą część do podmiotu – skoro są nim drzewa, to klaszczą gałęzie (ἐπικροτήσῃ τοῖς κλάδοις), a nie jak w oryginale ręce⁴³.

6. DOTYK I UŚCISK DŁONI

Dotyk wymaga bezpośredniego kontaktu. Arystoteles w dziele *De anima* stwierdza: τὸ μεταξὺ τοῦ ἀπτικού ἢ σὰρξ⁴⁴ – ciało (mięso) jest nośnikiem, dzięki któremu dotyk może mieć miejsce. Jeśli chodzi o świat biblijny – bezpośredni kontakt fizyczny nie zawsze był możliwy. Dotyczy to nie tylko braku obecności jakiejś osoby, ale również różnicy statusu w hierarchii społecznej. Dotykane mogły być różne części ciała (ręce, stopy, głowa, ramię), ubioru (płaszcz, przepaski, buty) czy po prostu przedmioty.

Gesty dłoni odgrywały istotną rolę podczas zawierania układów czy składania przysięgi. Podanie rąk wyrażało zapewnienie i poręczenie (2 Krl 10,15)⁴⁵, stanowiło gest przyjaźni. Opisuje je św. Paweł w Ga 2,9: „i uznawszy daną mi łaskę, Jakub, Kefas i Jan, uważani za filary, podali mnie i Barnabie prawicę na znak wspólnoty, byśmy szli do pogan, oni

⁴¹ Por. A. Rambiert-Kwaśniewska, *Córki Syjońskie (Iz 3,16–24). Błyskotliwy przykład ekwiwalencji dynamicznej czy dowód na istnienie nie-masoreckiej Vorlage LXX?*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 25 (2017), nr 2, s. 97–116.

⁴² Przykładowo: Jr 48,26; Hi 34,37.

⁴³ Mogło to wynikać z próby oddania terminu קָרַע zob. M. Majewski, dz. cyt., s. 140.

⁴⁴ Arystoteles, *De anima* 2.11.423.

⁴⁵ *Ręka, dłoń*, w: *Leksykon biblijny*, s. 691.

zaś do obrzezanych [...]”. Ze względu na ściśle hierarchiczny model społeczeństwa podawanie sobie prawych dłoni nie było możliwe dla wszystkich. W określonych kontekstach mogło mieć miejsce jedynie między osobami o równym statusie. Biorąc to pod uwagę, subtelna wzmianka św. Pawła o niewielkim elemencie komunikacji niewerbalnej stanowiła prawdopodobnie istotny element obrony mandatu apostołskiego w Liście do Galatów⁴⁶.

Prócz podania sobie rąk można wskazać także na gest ujęcia za rękę, co czyni Bóg względem człowieka (przykładowo Iz 41,9.13). Wyraża on zawarcie przymierza, bądź nawiązanie czy podtrzymanie osobistej relacji⁴⁷. D.M. Calabro zauważa, że w tym przypadku jest to specyficzny rodzaj przymierza – pozbawiony warunków, natomiast ciężar wypełnienia obietnic spoczywa na udzielającym przymierza⁴⁸. Gest ten wydaje się zbliżony do gestu trzymania się za nadgarstek, który był rozpowszechniony na starożytnym Bliskim Wschodzie i występował w kontekście religijnym. Oznacza on postawę oddania bóstwu, przed którym był demonstrowany⁴⁹. U Sumerów również funkcjonował bardzo podobny gest złożonych dłoni⁵⁰.

W kontekście religijnym występują różne rodzaje dotyku. Niejednokrotnie napotkać można gesty czy opisy dotykania przedmiotów, miejsc czy osób (a także ich atrybutów) uważanych za święte⁵¹. Na kartach Biblii ludzie lgną do Jezusa, kobieta cierpiąca na krwotok pragnie dotknąć Jego płaszcza (Mk 5,21–43), a Tomasz chce włożyć rękę do Jego boku (J 20,19–31). Z kolei w Dziejach Apostołów sam cień św. Piotra ma moc uzdrawiania (Dz 5,15), podobnie jak chusty i przepaski św. Pawła (Dz 19, 11–12). Wszystkie przytoczone zdarzenia można określić jako próby

⁴⁶ J.E. Botha, *Exploring Gesture and Nonverbal Communication in the Bible and the Ancient World: Some Initial Observations*, „Neotestamentica” 30 (1996), nr 1, s. 13–14.

⁴⁷ D.M. Calabro, *Ritual Gestures of Lifting, Extending, and Claspings the Hand(s) in Northwest Semitic Literature and Iconography* (rozprawa doktorska, 2014), https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/calabro_dissertation_complete_7.pdf (dostęp: 13.11.2019), s. 259.

⁴⁸ Tamże, s. 261.

⁴⁹ J.K. Choksy, dz. cyt., s. 9–10. Pochodzenie gestu nie jest pewne – mógł on być kolejną formą gestu klaskania, który również wyrażał uniesienie, oddanie względem bóstwa.

⁵⁰ O. Keel, *The Symbolism of the Biblical World. Ancient Near Eastern Iconography and the Book of Psalms*, Nowy Jork 1978, s. 316–317.

⁵¹ F.M. Denny, *Hands*, w: *The Encyclopedia of Religion*, t. II, s. 188.

wejścia w kontakt z rzeczywistością świętą – bezpośrednio z osobą, lub jej atrybutem (szata, przepaska).

Dotyk mógł wyrażać także dominację w przypadku rabbich opierających się na swoich uczniach. Z drugiej strony – uczeń udzielający swojego ramienia rabbiemu uznawał w ten sposób jego autorytet⁵². Dotyk tego rodzaju nie tylko wzmacniał relację mistrz – uczeń, ale też wzmacniał wyższą pozycję nauczyciela – to od niego zależało rozpoczęcie i zakończenie kontakt fizycznego⁵³. Podobnie też do osoby o wyższym statusie należało ustanawianie odpowiedniego dystansu w przestrzeni. Zabieg ten pozwalał na wyrażenie i utrwalenie posiadanej władzy i kontroli w otoczeniu społecznym⁵⁴. Jednym z gestów kształtujących dystans mogło być przykładowo zostawienie płaszcza w rękę żony Potifara w Rdz 39,12⁵⁵.

Szczególnym przypadkiem dotyku czy podania ręki jest jej położenie pod biodro. Gest ten występuje wiele razy w Biblii i stanowi element zawarcia przymierza, złożenia przysięgi (przykładowo w Rdz 24,2–3). Niektórzy badacze sugerują, że gest tego rodzaju miał wskazywać na związek przymierza z trwałością rodu w wymiarze biologicznym, choć można spotkać się z wieloma interpretacjami jeśli chodzi o sposób wykonania tego gestu⁵⁶.

PODSUMOWANIE

Artykuł miał na celu przybliżenie polskiemu czytelnikowi badań prowadzonych w obszarze komunikacji niewerbalnej w Biblii i świecie starożytnym. Opisane przez nas gesty rąk wzmiankowane w Piśmie Świętym nie zawsze są w pełni zrozumiałe. W niektórych przypadkach trudno określić, jak dokładnie przebiegał dany gest (na przykład wkłada-

⁵² U. Ehrlich, *The Ritual of Lending Shoulders: Distribution and Significance in Talmudic Times*, „Hebrew Union College Annual” 75 (2004), s. 23–35.

⁵³ C. Hezser, dz. cyt., s. 174.

⁵⁴ Tamże, s. 142.

⁵⁵ P. Kruger, *Nonverbal Communication and Narrative Literature: Genesis 39 and the Ruth Novella*, „Bibliche Notizen” 141 (2009), s. 8–11.

⁵⁶ V.H. Matthews, *Making Your Point: The Use of Gestures in Ancient Israel*, „Biblical Theology Bulletin” 42 (2012), nr 1, s. 25. Por. J.A. Davies, dz. cyt., s. 73–74.

nie ręki pod biodro). Czasem trudności dotyczą znaczenia danego gestu (jak chociażby klaskanie). Przeprowadzone analizy pozwoliły także na zaprezentowanie niektórych zmian, jakie zachodziły na przestrzeni dziejów. Można tu wskazać zaniknięcie gestu wyciągniętych rąk w tradycji rabinicznej, zmiany pomiędzy Starym i Nowym Testamentem dotyczące wkładania rąk. Kontynuowanie prac poświęconych komunikacji niewerbalnej w Biblii i świecie starożytnym pozwoliłoby na lepsze zrozumienie wzmiankowanych gestów, ich tła kulturowego oraz zmian, jakie zachodziły w nich na przestrzeni czasu. Odrębną kwestią są problemy przekładu elementów komunikacji niewerbalnej w Biblii oraz wykorzystania ich w egzegezie. Dalsze prace nad poznaniem i rozumieniem poszczególnych gestów byłyby w tym pomocne. Kierunek ten wydaje się też uprawniony w świetle dokumentu *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*⁵⁷.

WYKAZ SKRÓTÓW

- BHS – Biblia Hebraica Stuttgartensia, wyd. IV
 LXX – Septuaginta, Rahlfs/Hanhart, wyd. II
 BT – Biblia Tysiąclecia, wyd. V
 CEI – La Sacra della Bibbia Conferenza Episcopale Italiana 2008
 EIN – Einheitsübersetzung
 KJV – King James Version
 NIV – New International Version
 NLB – NeueLuther Bibel
 PWB – Biblia Warszawska
 SNP – Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza

POMOCE GRAMATYCZNE I SŁOWNIKOWE

- Leksykon biblijny*, red. F. Rienecker, G. Maier, red. wyd. polskiego W. Chrostowski, Warszawa 2001.
Słownik grecko-polski, red. Z. Abramowiczówna, t. I–IV, Warszawa 1958.
Słownik symboliki biblijnej: obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne i gatunki

⁵⁷ Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*, tłum. K. Romaniuk. Poznań 1993, I D, 2.

literackie w Piśmie Świętym, red. L. Ryken, J.C. Wilhoit, T. Longman III, red. wyd. polskiego W. Chrostowski, Warszawa 2003.

The Anchor Bible Dictionary, red. D.N. Freedman, t. I–VI, Nowy Jork 1992.

The Encyclopedia of Religion, red. E. Mircea, t. I–X, Nowy Jork 1995.

The Interpreter's Dictionary of the Bible: An Illustrated Encyclopedia, red. G.A. Buttrick, t. I–IV, Nowy Jork – Nashville 1962.

Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu, red. L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, red. wyd. polskiego P. Dec, Warszawa 2008.

BIBLIOGRAFIA

- Arystoteles, *De anima*, <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/df/106415/1/0/> (dostęp: 17.04.2020r.).
- Barnaba, *Barnabae Epistula*, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3A-text%3A2008.01.0629%3Achapter%3D12%3Asection%3D2> (dostęp: 17.04.2020r.).
- Boegehold A.L., *When a Gesture Was Expected. A Selection of Examples from Archaic and Classical Greek Literature*, Princeton 1999.
- Botha J.E., *Exploring Gesture and Nonverbal Communication in the Bible and the Ancient World: Some Initial Observations*, „*Neotestamentica*” 30 (1996), nr 1, s. 1–19.
- Bremmer J., *Walking, Standing and Sitting in Ancient Greek Culture*, w: *A Cultural History of Gesture. From Antiquity to the Present Day*, red. J. Bremmer i H. Roodenburg, Ithaca 1991, s. 15–35.
- Brilliant R., *Gesture and Rank in Roman Art. The Use of Gestures to denote Status in Roman Sculpture and Coinage*, Kopenhaga 1963.
- Calabro D.M., *Ritual Gestures of Lifting, Extending, and Claspings the Hand(s) in Northwest Semitic Literature and Iconography* (rozprawa doktorska, 2014), https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/calabro_dissertation_complete_7.pdf (dostęp: 13.11.2019).
- Calabro D.M., *A Reexamination of the Ancient Israelite Gesture of Hand Placement, w Sacrifice, Cult, and Atonement in Early Judaism and Christianity*, red. H.L. Wiley, C.A. Eberhart, Atlanta 2017, s. 99–124.
- Carena O., *La comunicazione non-verbale nella Bibbia: un approccio semiotico al ciclo di Elia ed Eliseo: 1 Re 16, 29 – 2 Re 13, 25*, Turyn 1981.
- Choksy J.K., *In Reverence for Deities and Submission to Kings: A Few Gestures in Ancient Near Eastern Societies*, „*Iranica Antiqua*” XXXVII (2002), s. 7–29.
- Davies J.A., *Lift Up your Heads: Nonverbal Communication and Related Body Imagery*, Eugene 2018.
- Ehrlich U., *The Nonverbal Language of Prayer: A New Approach of Jewish Liturgy*, *Texts and Studies in Ancient Judaism* 105, Tybinga 2004.
- Ehrlich U., *Verbal and Non-Verbal Rituals of Leave-Taking in Rabbinic Culture – Phenomenology and Significance*, „*Jewish Studies Quarterly*” 8 (2001), s. 1–26.

- Ehrlich U., *The Ritual of Lending Shoulders: Distribution and Significance in Talmudic Times*, „Hebrew Union College Annual” 75 (2004), s. 23–35.
- Ferch-Johnson C., *Human Hands and Feet and Their Functions as Media of Nonverbal Communication in the Narratives of Acts 3:1–11 and 9:1–19a* (rozprawa doktorska 2016), https://research.avondale.edu.au/theses_phd/8 (dostęp: 3.01.2019).
- Fox N.S., *Clapping Hands as a Gesture of Anguish and Anger in Mesopotamia and in Israel*, „Journal of the Ancient Near Eastern Society” 23 (1995), s. 49–60.
- Gruber M.I., *Aspects of Nonverbal Communication in the Ancient Near East*, Biblical Institute Press, t. 1, Rzym 1980.
- Gruber M.I., *Aspects of Nonverbal Communication in the Ancient Near East*, Biblical Institute Press, t. 2, Rzym 1980.
- Hezser C., *Rabbinic Body Language: Non-Verbal Communication in Palestinian Rabbinic Literature of Late Antiquity*, Supplements to the Journal for the Study of Judaism t. 179, Leiden 2017.
- Justyn Męczennik, *Dialog z Żydem Tryfonem*, w 1 i 2 *Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, tłum. L. Misiarczyk, Warszawa 2012.
- Keel O., *The Symbolism of the Biblical World. Ancient Near Eastern Iconography and the Book of Psalms*, Nowy Jork 1978.
- Knapp M.L., Hall J.A., *Komunikacja niewerbalna w interakcjach międzyludzkich*, Wrocław 1997.
- Korte B., *Body Language in Literature*, Toronto 1997.
- Kruger P., *Nonverbal Communication and Narrative Literature: Genesis 39 and the Ruth Novella*, „Biblische Notizen” 141 (2009), s. 5–17.
- Majewski, M. *Jak przekłady zmieniają sens Biblii... O teorii i praktyce tłumaczenia Biblii*. Kraków 2019.
- Matthews V.H., *Making Your Point: The Use of Gestures in Ancient Israel*, „Biblical Theology Bulletin” 42 (2012), nr 1, s. 18–29.
- Papadopoulou I.N., *Sardanapallus’ Gesture*, w: *Body Language in the Greek and Roman Worlds*, red. D.L. Cairns, Swansea 2005, s. 107–122.
- Papieska Komisja Biblijna. 1994. *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*, tłum. K. Romaniuk. Poznań.
- Piela M., *Znaki komunikacji niewerbalnej a przekład biblijny*, w: *Recepcja. Transfer. Przekład*, t. 3, red. J. Koźbiał, Warszawa 2005, s. 71–88.
- Rambiart-Kwaśniewska A., *Córki Syjońskie (Iz 3,16–24). Błyskotliwy przykład ekwiwalencji dynamicznej czy dowód na istnienie nie-masoreckiej Vorlage LXX?*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 25 (2017), nr 2, s. 97–116.
- Sittl, C., *Die Gebärden der Griechen und Römer*, Lipsk 1890.
- Wright D.P., *The Gesture of Hand Placement in the Hebrew Bible and in Hittite Literature*, „Journal of the American Oriental Society”, 106 (1986), nr 3, s. 433–446.